

JAKUB ARBES

Rozsáhlé a mnohotvárné prozaické a publicistické dílo Jakuba Arbesa je celé sjednocováno snahou o nejtěsnější sepětí s aktuální myšlenkovou problematikou a s potřebami českého národního a politického života. Bojovně polemický a ideově smělý smysl tohoto díla a zejména jeho kritický vztah k buržoazní společnosti, jejíž poměry shledával Arbes stále nesnesitelnějšími, vyrůstá z autorova světového názoru; tento názor se opíral o filosofické tradice mechanického materialismu a racionalismu, o pozitivistické nadšení nad rozvojem přírodních a technických věd a o vyhrocený odpor proti náboženskému a iracionálnímu výkladu světa a lidského života. Osobitou tvářnost dodává Arbesovu dílu fantastika, podložená znalostí vědeckých poznatků a technických vynálezů a deterministické pojetí lidského života, na němž je založena podrobná, ale mechanická sociální a psychologická analýza. V napínavé, logicky rozvíjené fabuli autor využívá i žurnalistických prvků, odpovídajících rovněž jeho zřeteli ke vkusu a zálibám nejširších čtenářských vrstev. Tyto rysy Arbesova přístupu ke skutečnosti se uplatnily v jeho prózách s románovou koncepcí, v psychologických studiích zajímavých postav z kulturních i politických dějin, nejvýrazněji pak v jeho romanetech. Nejlepší Arbesovy práce, ostře protikladné proti převažujícímu maloměšťáckému vkusu, přispěly tak k sblížení české prózy se soudobým životem.

Arbesova žurnalistická činnost

Arbesova tvorba souvisí velmi úzce s jeho životem osobním, zejména ovšem s bouřlivým společenským a politickým děním jeho doby. Veřejná činnost v době převratných změn v dějinách rakouské monarchie i českého národa po roce 1860 k sobě strhovala jeho síly natolik, že v některých obdobích, zvláště na počátku, práce publicistická v jeho tvorbě převažovala. Avšak i později, kdy se Arbes věnuje převážně tvorbě umělecké, jeho dílo zůstává

dále co nejužší spjato s aktuálními událostmi v životě společnosti, z něhož čerpá své náměty a látky a na nějž chce ideově působit.

Jakub Arbes se narodil 12. června 1840 jako syn drobného živnostníka na pražském předměstí Smíchově, blízko za Újezdskou branou. Mezi jeho první, ještě dětské dojmy patří události roku 1848 a pak rapidní přeměna jeho rodiště z předměstské vesnice ve velkoměstskou periférii, ovládanou velkým, stále se rozmáhajícím průmyslovým podnikem. Tento obrat se udál takřka před dětskýma očima malého Arbesa, který tu z bezprostřední blízkosti pozoroval růst bohatství a společenského významu továrníka Ringhofferu (s jehož synem chodil do školy) a zároveň i stále se zvětšující počet dělnického proletariátu a jeho stoupající bídu. Rodiče určili mladému Arbesovi původně dráhu zcela odlišnou, než jakou se ve skutečnosti později dal. Vystudoval reálku a dal se zapsat na techniku. Vývoj společenské situace obrátil však jeho životní zájmy jiným směrem. Arbesovým profesorem češtiny na reálce se stal JAN NERUDA, a tak částečně jeho působením, hlavně ovšem vlivem celého prostředí udál se v národně indiferentním studentovi, inklinujícím k němčině jako jazyku, který mu mohl nejlépe zajistit budoucnost, rozhodný obrat k přímo vášnivému českému vlastenectví. Když pak přichází politické uvolnění po pádu absolutismu na počátku šedesátých let, je student Arbes stržen proudem, unášejícím tehdy celý český život. Literární schopnosti, jeho žurnalistická obratnost a nápaditost mu otvírají cestu do nově zakládáných časopisů, a tak Arbes opouští studie a dává se na dráhu žurnalistickou, kde si rychle dobývá postavení jako autor i jako redaktor. Také jeho soukromý život se dostává do pevných kolejí manželstvím s Josefínou Rabochovou.

Po kratším působení na venkově, v Kutné Hoře, stává se odpovědným redaktorem hlavního českého opozičního listu, *Národních listů*, právě v údobí vyhrocených bojů proti vídeňské vládě v letech 1868—1873. Sám se tohoto boje horlivě účastní, především tím, že ve své funkci odpovídá veřejným orgánům za vše, co v jeho listě je vytištěno. Nesčíslněkrát je vyšetřován, jeho byt i pracovna jsou podrobovány prohlídkám, mnohokrát stojí před soudem, je ve vyšetřovací vazbě. Jeho obhajovací řeči při přelíčeních jsou mu často příležitostí k prudkým útokům na rakouskou byrokracii a k protestům proti národnostnímu útisku a stávají se ukázkami nejen občanské statečnosti ale i brilantní Arbesovy logiky. Typickým příkladem je jeho odmítnutí zúčastnit se soudního jednání, poněvadž předseda soudu nechtěl jednat česky; na základě tohoto činu byl ministr spravedlnosti nucen pozměnit znění zákona o úředním jazyce v soudním jednání. Protože české poroty navrhovaly odvážnému novináři příliš nízké tresty, anebo ho vůbec osvobodily, byl Arbes nakonec postaven před německou porotu. V době, kdy se vídeňská vláda rozhoduje zvýšenou perzekucí tisku zlomit odpor české opo-

zice, je i Arbes poslán r. 1873 na třináct měsíců do vězení v České Lípě.

Až do začátku sedmdesátých let je jeho žurnalistická činnost rozmanitá a její charakter ideový, látkový i formální je spoluurčován zaměřením listů, s nimiž spolupracuje, a rubrik, do kterých píše. Svou novinářskou činnost začal jako soudnickář, pak přešel do listu provinciálního se zaměřením převážně hospodářským (*Vesna kutnohorská*) a konečně na řadu let zakotvil v ústředním orgánu mladočeské liberalistické opozice v Praze a získal tu vlivnou pozici (*Národní listy*). Měl příležitost zasáhnout do nejrůznějších rubrik časopisu. Po soudnickách psal politické články, glosy, zprávy, recenze, fejetony, reportáže, později dokonce i fejetonový román (*Anděl míru*).

Kromě Národních listů přispíval ještě do jiných orgánů liberalistického mladočeského křídla české buržoazní politiky. Do Barákovy *Svobody* psal stati s tendencí protiklerikální, v politické revui *Obrana* otiskl cyklus aktuálních článků sympatizujících s bojem Pařížské komuny. Do boje proti církevnímu tmářství zasáhl Arbes také samostatně vydanou brožurou *Lež a pravda o sv. Janu Nepomuckém* (1870).

Napsal i několik brožur politických; z nich nejvýznamnější je *Pláč koruny české neboli Nová perzekuce* (první vydání 1870, druhé 1894), uveřejněná v době vyvrcholení perzekuce českého opozičního hnutí. Autor tu zdánlivě suše referujícím, kronikářským způsobem, zabezpečujícím práci před cenzurním zákrokem, zachycuje v chronologickém sledu, den po dni, všechny násilné činy vídeňské vlády a jejích orgánů proti českému národnímu hnutí. Jestliže první vydání díla mělo charakter útočného politického pamfletu, druhé, které se připojením podobného líčení politických událostí několika let následujících rozrostlo na objemné dílo, má ráz dokumentární práce historické.

V souvislosti s vývojem třídní a politické situace v sedmdesátých letech měnilo se rovněž zaměření a charakter politických orgánů české buržoazie. Za zhoršené situace stával se Arbes Národním listům nepohodlným. Byl odsouván do podřadných rubrik, konečně pak z redakce listu vůbec propuštěn. A vlivem těchto okolností měnila se i náplň jeho literární činnosti. Nucené odtržení od politické aktuality, krystalizace jeho uměleckých i životních názorů vedly jej k tomu, že se od druhé poloviny sedmdesátých let věnoval převážně beletrii a polobeletristické, polónaučné esejistice.

Arbes se po několika pokusech o jiné existenční zakotvení rozhoduje, že se bude živit výhradně svou činností literární, aby se tak zbavil materiální a hlavně ideové závislosti na zaměstnavatelích. Postavení svobodného literáta si pak skutečně zachovává až do smrti.

Pole přímého boje politického a společenského ovšem neopouští, nýbrž vytváří později zvláštní tribuny a způsoby pro další zápas za pokrokové ideje. Dvakrát se pokouší založit vlastní časopis satirický, který v duchu tradice havlíčkovské nazývá *Šotek* (po prvé od října 1880 jako časopis samostatný,

po druhé roku 1883 jako přílohu Palečka), avšak Arbes již po patnáctém čísle redakci opouští. Arbes tu určuje celý ráz časopisu, jeho zaměření i formu, za výtvarného spolupracovníka získává svého přítele M. ALŠE. Ve svém Šotku vede neustále nesmiřitelný boj proti oportunistu, poraženectví, kompromisnictví i zpátečnictví oficiální buržoazní politiky, a proto oba tyto jeho listy jsou tlakem shora rychle umlčeny. Vlivem těchto podmínek dochází v Arbesově publicistickém díle silného uplatnění satira. Ve vlastních satirických pracích užívá redaktor Šotka velmi rozmanitých forem: verše, epigramu, glosy, menší i větší prózy, někdy se spokojí pouze s námětem, který dá provést svému výtvarnému spolupracovníkovi (Alšův cyklus: Osud talentu v Čechách aneb Nejtrpčí píseň beze slov).

Po potlačení Šotka se Arbes ještě několikrát snaží jako redaktor uplatnit své radikální stanovisko k různým událostem českého života, ale v době bezzubého oportunistu oficiální politiky všechny jeho pokusy tohoto druhu ztroskotávají.

Když pak jako publicista je donucen stranit se veřejného života, uplatňuje se jeho myšlenková energie aspoň v užším kruhu přátel. Na sklonku osmdesátých let a v letech devadesátých seskupuje se kolem něho v pivovaru U Tomáše na Malé Straně společnost s orientálně exotickým názvem Mahabharata, do níž docházela řada osobností tehdejšího pražského kulturního života — literátů, hudebníků i výtvarníků. Později, na začátku století, soustřeďuje Arbes kolem sebe ještě jednou kroužek mladých literátů, ale ten již nedosáhl úrovně a významu Mahabharaty, jež byla mnoha mladým umělcům střediskem podnětného myšlenkového kvasu a někdy i zdrojem tvůrčí inspirace.

Oživení politické aktivity v letech devadesátých, bojovné vystoupení mladých, proces Omladiny i ostatní události těchto vzrušených let strhly Arbese ještě jednou k samostatnému publicistickému vystoupení. Když byla z malicherných důvodů konfiskována obálka jeho romaneta Poslední dnové lidstva, odpověděl na to přímým prudkým útokem proti pražskému místodržiteli, jež napadl třídílným rozsáhlým pamfletem *J. Ex. hrabě František Thun z Hohenštejnu, c. k. místodržitel v království českém. Kritika úřední činnosti Jeho Excellence* (1895—1896). Když byl policejně zakázán další pamflet, odhalující zákulisi pražské policie, Arbes se jako žurnalista odmlčel.

Ve vývoji českého novinářství druhé poloviny minulého století zaujímá Arbes po Nerudovi velmi čestné místo. Svým radikálním postojem a osobní odvahou, ale také vynikajícím smyslem pro překvapivou aktualitu i konečně spisovatelskou obratností patří mezi tvůrce pokrokové tradice naší žurnalistiky.

Vznik a vývoj romaneta

Arbes vstupoval do literárního života za odlišných osobních podmínek než jeho vrstevníci. Technická studia a zájem o přírodní vědy zaměřily jeho myšlení na oblasti, které svým logickým a exaktním charakterem byly zdánlivě v protikladu k umělecké fantazii: poskytovaly mu náměty a motivy ze světa moderní civilizace. Arbes dovedl sloučit uměleckou obraznost s přesnou logikou a takřka vědeckou exaktností a vytvořil tak specifický typ prózy. Ve značné míře k tomu přispěl žurnalistický talent, jenž usměrňoval jeho pozornost k faktům neobyčejným, zajímavým, aktuálním, bezprostředně se vztahujícím k životu. Žurnalistický zřetel a zvláštnost Arbesova přístupu ke skutečnosti, spočívající mimo jiné právě v důrazu na aktuální působivost díla, se odrazily i ve formálních vlastnostech jeho próz. Neustálé kolísání mezi publicistickým zájmem o přitažlivá fakta a uměleckou fantazií vytvářelo v jeho prózách napětí mezi popisnými a reflexivními pasážemi a mezi vzrušující napínavou fabulí, přitahující pozornost prostého čtenáře. Spojovacím článkem mezi těmito stavebními prvky je syžet, založený na postupném odhalování nějaké záhady a jejím rozumovém vysvětlení. Na tomto principu jsou založeny všechny Arbesovy typické prózy — romaneta. Příkladem je hned první, které získalo pozornost, *Svatý Xaverius* (Lumír 1873), v němž se hrdina snaží z rysů světce na obraze v malostranském kostele vyčíst tajemství poslední vůle jeho tvůrce.

Vedle subjektivních předpokladů autorových působily ovšem při vzniku této originální formy i okolnosti vnější, především potřeba vytvořit hodnotnou a přitom poutavou četbu pro široké čtenářské vrstvy, která by působila v duchu pokrokového světového názoru, opírajícího se o dobový rozvoj přírodních věd a techniky, a byla zároveň s to nahradit lidovému čtenáři brakovou literaturu kolportážní. Na rozdíl od ní byl v Arbesových dílech dobrodružný prvek právě prostředkem k zaujetí čtenáře pro živé otázky.

Jednou z jeho hlavních čtenářských zálib, z níž vyplývala zhusta i jeho tvůrčí inspirace, byly starší i novější fantastické novely od lidových tisků Krameriových až po romány VERNOVY, které v sedmdesátých letech u nás propagoval Neruda. Setkal se i s dílem amerického básníka a novelisty E. A. POEA, který právě v době jeho literárních počátků se stával světově slavný. Velkým poučením pro Arbesa bylo Poeovo teoretické pojednání o tom, jak tvořil svou slavnou baladu Havran; z něho také vyvodil základní zásady svého romaneta, přičemž zvláštní význam přikládal logické konstrukci uměleckého díla, především konstrukci syžetu, ústícího v závěrečnou pointu. Podstatu literárního díla tvořila v Arbesově pojetí originální myšlenka. Její uměleckou realizací byl v romanetech ústřední motiv, který v měnlivých podobách se proplétá dějem, nabývá různých významů symbolických, zvlášt-

ním způsobem ovlivňuje psychologii jednajících osob, stává se i hybnou silou v rozvíjení děje a působí jeho náhlé obraty.

Napětí mezi fantastickou fabulí a překvapivými zvraty dějové linie a mezi racionalistickým pojetím světa vyrovnával Arbes také tím, že děj svých romanet vkládal do scenerie, kterou se snažil vylíčit přesně, do nejmenších detailů. Většina romanet jedná v soudobé Praze, příběh je přesně lokalizován a časově určen (často uvádí do děje motivy z blízké historie, zvláště z revoluce roku 1848). S podobnou důkladností jako svět vnější líčí Arbes i psychologii postav. Hrdinové jeho romanet žijí tak, jak to vyplývá z jejich doby, prostředí, společenského postavení i fyzického založení, často jsou poznamenáni úchytkami psychickými. I zdánlivé nebo skutečné odchylky od normálního způsobu života jsou s pečlivou přesvědčivostí vysvětleny. Základních typů Arbesových postav není mnoho; jedním z nejcharakterističtějších rysů romanet je silná autobiografičnost. Autor vkládá do dějů své vlastní vzpomínky, líčí úryvky ze svých osudů. Formálně je to zdůrazněno postavou vypravovatele, který v první osobě líčí děje, jež prožíval většinou jako pozorovatel, někdy však se na nich i částečně podílel. Touto postavou na jedné straně Arbes podtrhuje autentičnost svých dějů, na druhé straně se však zřetelně od ostatních postav odděluje. I do jiných postav vkládá totiž ledacos z vlastních osudů, především však z vlastních úvah nebo duševních krizí. K těmto subjektivním prvkům zachovává však objektivní postoj pozorovatele a kritického soudce.

Arbesovo dílo formálně působivě komponované má aktuální dosah. V postavách, dějích, konfliktech i přímých úvahách, vložených do epického vyprávění, Arbes zdůrazňuje ideje, za něž současně bojuje jako publicista. Jsou to v podstatě demokratické ideje roku osmačtyřicátého, k nimž se hlásila tehdejší pokroková inteligence, prohloubené však radikálním stanoviskem sociálním. Myšlenka národního osvobození, odpor proti absolutismu, centralismu i všem formám státního útlaku, pokrok myšlení v duchu moderní vědy, potírání pobožnůstkářství a klerikalismu, účinný soucit s trpícím člověkem a úsilí o spravedlivý řád společenský — to je v podstatě tematika Arbesových romanet. Filosofickým podkladem těchto idejí byl Arbesův racionalismus a materialistický determinismus, namířený proti prvním projevům krize a pesimistické skepse buržoazního smýšlení. Arbes a jeho hrdinové ovšem proti této krizi bojují, ale nepřekonávají ji. Především nevidí zákonitost společenského vývoje, jejíž pochopení umožňuje člověku překonat determinismus, vyplývající ze zákonitosti přírodní. Příznačné je, jak velkou úlohu připisuje Arbes v rozvíjení děje náhodě. Není to obvyklá pomoc z nouze jako u autorů, kteří nevědí, jak rozplést klubko rafinovaně spletených vztahů. Arbes používá náhody záměrně, i teoreticky o ní mluví jako o důležitém činiteli v lidském životě a často ji nechá rozhodovat. Lidé Arbesovi jsou vydáni

napospas železným zákonům přírody a slepé náhodě; tradiční víra je jim jakousi záclonou, zastírající jejich bezmocnost. Jeho hrdinové tuto clonu odvážně odhalují, ale nenalézají ještě opory, která by jim plně dovolila rozvinout vlastní síly a schopnosti. V ladění spisovatelových romanet jeví se typické rysy historického zlomu měšťanské ideologie; krizí je zasažen i Arbes sám, ale snaží se jí čelit optimistickou vírou v moc lidského rozumu.

Zpočátku se Arbesova romaneta soustřeďují k problematice filosofické. Do této skupiny patří vedle prvního romaneta *Ďábel na skřípci* (Květy 1866), jež vzniklo ještě před vlastním rozvojem jeho činnosti novinářské, práce, které vznikly po přestávce, vyplněné veřejnými boji, zejména v Barákově Svobodě, na jejíž ideovou linii navazují (*Svatý Xaverius*, *Sivooký démon*, *Zázračná madona*, *Ukřižovaná* a *Newtonův mozek*).

Složitou kompozicí a vzrušujícím dějem působí zvláště *Sivooký démon* (Lumír 1873) a *Ukřižovaná*. Hlavním motivem prvního romaneta je „záhadný“ přístroj — vývěva, kde se mladí rodiče snaží uchovat tílko zemřelého děčka, od něhož se nemohou odloučit, a duševní zvrat, který vyvolal ve dvou drsných vojácích, bojujících proti pražskému povstání, pohled do očí dítěte, jemuž zastřelili otce.

Události roku 1848 vytvářejí pozadí i k nejpůsobivějším scénám *Ukřižované* (Lumír 1876). Námětem tohoto romaneta je duševní porucha senzitivního mladíka, projevující se záchvaty při pohledu na krucifix. Jeho profesor náboženství, jemuž Arbes dává jméno a rysy svého vlastního učitele na reálce kněze-bolzanisty Fr. Schneidra, tuší původ této psychózy v nezdravých představách primitivního náboženského názoru a snaží se drastickými prostředky v mysli chlapcové tyto představy potlačit. V boji s fixní ideou chorého chlapce je však i sám zasažen nervovým záchvatem, když nenadálý pohled na sochu ukřižované světice v pražské Loretě mu připomene strašnou scénu skutečného ukřižování dívky, již byl sám přítomen za haličského selského povstání roku 1846. Psychopatologický motiv je tu zarámován jednak osobními vzpomínkami autorovými na studentská léta, jednak reminiscencemi na bouřlivé revoluční události v Haliči i v Praze.

V *Zázračné madoně* (Lumír 1875) nehezká žena náhle nabude krásy Murillovy Madony a znovu tím získá lásku svého muže, vzápětí však předčasně umírá. Záhada změny fyziognomie i předčasného skonu je pak vysvětlena působením chemického prostředku.

Ve všech těchto případech jde o záhady, které na první pohled vyvolávají dojem zásahu sil iracionálních a mohly by být vykládány v duchu náboženských představ. Arbes záhady vysvětluje jednak novými vědeckými poznatky, jednak příčinami psychologickými a rozrušuje tak iluzi nepoznatelná, která byla základem náboženského světového názoru. Jeho romaneta jsou tak součástí boje moderní vědy s vírou, z něhož vyrůstal pokrokový světový názor; tendenčně zdůrazňují myšlenku ovládnutí světa silou rozumu.

Nejvýraznějším filosofickým romanetem tohoto zaměření je *Newtonův mozek* (Lumír 1877), kde autor se snovou fantastikou líčí tajemný přístroj, letící vesmírem rychleji než světelný paprsek, takže cestující v něm mají možnost, aby ve zpětném pochodu sledovali dějiny lidstva. Arbes používá této utopistické látky, aby v retrospektivním pohledu na minulost lidstva ukázal jeho vývoj jako nepřetržitý sled vražedných bojů. Jeho pojetí vývoje tu vychází z darwinovské teorie boje o život, v němž ob stojí silnější, aplikované v duchu dobového mechanicky materialistického názoru na vztahy lidských individuí i celých národů. Arbesovo hledisko je však zároveň obhajobou humanistického názoru na člověka, prodchnutého optimistickou vírou v sílu rozumu, která vymaní lidstvo z pout pudové krvežíznivosti. Svým stanoviskem se tu Arbes přiblížil vrcholným dílům české poezie sedmdesátých let, Nerudovým Písniím kosmickým a Vrchlického sbírce *Duch a svět*, prodchnutým týměž racionalistickým optimismem. Rozsáhlé romaneto, utopickým námětem se řadící k Newtonovu mozku, napsal Arbes v letech devadesátých. Jsou to *Poslední dnové lidstva* (1895), v nichž je do románového příběhu začleněn utopický obraz konce světa; jím tu Arbes v intencích svého racionalismu bojuje proti apokalyptické hrůze ze zániku života, vyvolávané představami náboženskými a znovu oživené dekadentními náladami na sklonku století. Napínavým dějem a v psychologicky prokreslených postavách je tu konfrontován čtverý postoj k životu: barokní náboženská víra, osvícenský racionalismus, přírodovědecký pozitivismus 19. století a dekadentní nihilismus.

Zájem o sociální problematiku, především o rozpor kapitálu a práce, se začal v Arbesově tvorbě stupňovat na sklonku sedmdesátých let a odrazil se také v jeho romanetech. Bylo to dáno nejen objektivním vývojem společnosti, který vnašel do jeho názorů silnější vědomí sociálního napětí, ale vyplývalo to i z publicistického založení Arbesovy osobnosti. Se sociálními problémy se totiž střetl hned na počátku své dráhy žurnalistické, v Kutné Hoře, při nepokojích v sedlecké tabákové továrně, i později, když jako reportér sledoval dělnické nepokoje v Brně, a zejména při studiu poměrů na Zbirožsku po překvapivém bankrotu „krále železnic“ H. B. Strousberga. Tehdejší Arbesovo odhalení skutečného stavu věcí se dokonce stalo světovou senzací. O sociální problémy se však Arbes zajímal i teoreticky. Studoval utopické socialisty Saint-Simona, Fouriera, Proudhona a L. Blanca a jejich názory podstatně ovlivnily jeho vlastní stanovisko.

Nové zaměření Arbesova díla se projevilo ve výběru témat a fabulí. Náplň i ráz jeho romanet se mění: od problematiky filosofické a od tendenční proklamace rozumového výkladu světa přesouvá se těžiště k problémům determinace lidské psychiky a osudu společenským prostředím. Styčným bodem těchto dvou směrů Arbesova myšlenkového vývoje se stává — mimo jiné i vlivem osobní zkušenosti — motiv talentovaného jedince, ubíjeného nespra-

vedlivými sociálními podmínkami, které z něho vytvářejí „kandidáta existence“. Tento motiv proniká nejen do Arbesových prací beletristických, ale prolíná i jeho publicistiku, kde se odráží v zájmu o tragické osudy a typy české i světové kulturní historie. V souvislosti s tímto novým přístupem ke skutečnosti zobrazuje řada jeho děl z osmdesátých let společnost v jejím vývoji, ukazuje změny, které u nás nastaly v posledním půlstoletí v životě a postavení různých společenských vrstev, a jak se měnily i typy jednotlivců. Motiv lidské bídy a společenské křivdy je náplní romanet *Šílený Job* (Česká včela 1879) a *Advokát chudšů* (Ruch 1881). *Lotr Gólo* (Květy 1886) v hutné psychologické analýze zachycuje tragédii nadaného herce, jenž je nucen utracet svůj talent před provinciálním publikem, neschopným pochopit jeho umělecké ambice. *Dva barikádníci* (1885), v nichž se výrazně uplatňuje tematika roku 1848, příznačná pro Arbesovu prózu vůbec, zachycují v užším rámci tragické změny, jakými prošli během dvou tří desetiletí někdejší bojovníci na barikádách revoluce pod tlakem společenských poměrů.

Zřetelně se posun Arbesova zájmu odráží i v jednom z jeho nejvyzrálejších romanet, v *Ethiopské lilii* (Lumír 1879). Projevuje se v něm ještě autorovo racionalistické zaměření, a to v tematice z oblasti přírodních věd, především astronomie, a rovněž děj je soustředěn kolem záhady, v závěru přirozeně vysvětlené; vlastní smysl díla však tkví v jeho společenské tendenci, vyjádřené tragickým příběhem zneuznaného talentu. Hrdinovi romaneta, prostému pražskému učiteli, se podaří vlastními výpočty objevit neznámou oběžnici. Záznamy se mu záhadně ztratí a teprve v závěru napínavého příběhu, nabitého typickými arbesovskými motivy, je ztráta přirozeně vysvětlena; výpočty byly na listu herbáře, na něž si připevnil vzácnou rostlinu, která sehrála osudovou úlohu v jeho životě, — etiopskou lilii. Tragika příběhu spočívá v tom, že hrdina objeví výpočty ve chvíli, kdy se dozvídá, že zároveň s ním učinil týž objev učenec francouzský, jenž jím získal sobě i svému národu světovou slávu. Skutečnou příčinou tragédie není ovšem exotická květina, která má v příběhu smysl spíše symbolický, ale nedostatek prostředků a vědeckých možností talentovaného českého vědce. Prvek společensky kritický se tu kombinuje i s Arbesovým hlubokým cítěním národním.

Romaneta tvoří nejen vrcholnou část celé Arbesovy umělecké tvorby, ale znamenají i specifické obohacení české prózy vůbec. To vyzdvihl už Jan Neruda zdůrazněním jejich realismu i jejich fantastiky založené na vědeckých poznatcích: „Arbes líčí jen a jen pravdu, byť i v rouše nejfantastičtějším.“* Hlavní jejich význam spočívá v tom, že v nich Arbes umělecky nejzdařileji uskutečnil svou snahu o těsné přiblížení literatury k soudobému životu.

* Jakub Arbes, *Humoristické listy* 1879.

Pokusy o sociální román

Sociální zaměření Arbesovy prózy dokumentují *Kandidáti existence* (Lumír 1878), kteří vyšli nedlouho po jeho výpovědi z Národních listů. Autor se v nich snaží — také pod vlivem ZOLovy teorie experimentálního románu — beletristicky vyjádřit pokus o praktické uskutečnění myšlenek utopického socialismu. Líčí v úvodu skupinu mladých romantických idealistů, zaujatých socialistickými myšlenkami; jeden z nich se později stane majitelem průmyslového podniku a dovolí svému příteli, někdejšímu autoru mladistvých plánů, aby v jeho závodě prakticky vyzkoušel socialistické reformy. Pokus ztroskotá, protože v továrníkovi zvítězí zříštný kapitalista, v němž zájem o vysoké příjmy potlačí počáteční shovívavost k sociálním reformám. Reformátor, který je cele oddán své myšlence, umírá na troskách svých plánů jako většina Arbesových hrdinů tohoto typu. Teze, kterou tu Arbes dokazuje, je objektivně správná: uskutečnění myšlenek utopických socialistů v jednom podniku při zachování obecné vlády kapitalistického řádu je nemožné. Existenční katastrofa, která Arbesa zasáhla právě při psaní této práce, dala jeho příběhu navíc i osobní motivaci. Arbes pocítil pevné pouto, které jej, námezdného novináře, odkázaného na milost a nemilost zaměstnavatelovu, spojuje nejen s nešťastným hrdinou jeho příběhu, ale i se všemi ostatními, jemu podobnými, především s dělníky, které je možno kdykoliv vyhodit na dlažbu. Ti všichni i s autorem jsou „kandidáti existence“. Odtud pronikla do romaneta vášnivá publicistická exkurze v závěru, která v tomto smyslu zevšeobecňuje poznatky plynoucí z osudů hlavního hrdiny. Změna Arbesova zájmu v tematice měla důsledky také pro výstavbu jeho próz. Kombinace základního novelistického motivu s širě založenou románovou koncepcí, značně komplikovaná fabule a její směřování k závěrečné tezi, vyvozené z příběhu, působily na rozšíření rozsahu díla, které nabývá charakteru sociálního románu.

Dalším krokem na této cestě jsou *Moderní upíři* (Světozor 1879), kteří vznikli bezprostředně po *Kandidátech existence*. Je příznačné, že tuto prózu Arbes nejprve označil jako povídku (ne tedy již „romaneto“) a později jako román. Kompozičně jsou *Moderní upíři* *Kandidátům existence* velmi blízcí, svou základní myšlenkou pak tvoří k nim přímo protějšek a doplněk. Také zde je kompozice díla založena na důmyslném navozování záhad a na jejich postupném vysvětlování; kdežto však *Kandidáti existence* beletristickým příběhem ilustrují aplikaci zásad utopických socialistů, *Moderní upíři* podobně ukazují praktické uplatnění teorií kapitalistického národního hospodářství, směřujících k obohacení jedince bezohledným vykořisťováním, dokonce za pomoci zákonem nepostizitelného podvodu.

Arbesovo úsilí o zachycení typických problémů a konfliktů skutečnosti, které ho staví před nové problémy tvárné, je nejen součástí celkové tendence

v české próze tohoto období, ale také výsledkem plodného působení francouzského a ruského realistického románu a souvisí také s dobově živou problematikou naturalismu, ústící tehdy v kritické zápasy o dílo ZOLOVO, jehož snaha o spojení umělecké obraznosti s vědeckou exaktností byla Arbesovu založení blízká.

Počátkem osmdesátých let se Arbes rozhoduje psát velký román, jenž by byl s to podat v celistvosti obraz české národní společnosti. První román, v prvním knižním vydání zvaný *Štrajchpudlíci* (1883, v časop. vydání *Epikurejci*, Květy 1880), počal Arbes psát brzy po vydání *Kandidátů existence*. Měla to být velká románová kronika ze života pražského dělnictva od r. 1824 do r. 1848. Pro nepochopení čtenářstva a nepoctivost nakladatelovu zůstal však nedokončen. Byl z něho napsán jen první díl, obsahující sotva dějovou expozici. Arbes tu líčí dělníky nejstarších smíchovských manufaktur (štrajchpudlíci bylo argotické označení tiskařských dělníků) a do jejich středu opět uvádí sociálního reformátora, který se tu snaží uskutečnit některé z myšlenek raného socialismu. Jaký by ovšem byl výsledek jeho úsilí a jaká autorova odpověď na problémy, které román staví, z napsaného fragmentu přesně uhádnout nelze.

Druhý velký Arbesův román, *Mesiáš* (1883), líčí starého osmačtyřicátníka, jak po několika desetiletích vyhnanství v cizině se vrací do Prahy a pozoruje tu změny, jež se udály v lidech a v celé společnosti, která se velmi vzdálila tomu, zač on se svými druhy v památném roce bojoval. Román obsahuje ostrou kritiku české soudobé společnosti — tím souvisí se současnými Arbesovými kampaněmi v satirických časopisech — a rozvádí autorovu oblíbenou myšlenku o organizovaném hledání a podpoře talentů, která by nadané, ale sociálně nezakotvené jedince zbavila trpkého údělu „kandidátů existence“ a zároveň národnímu kolektivu dala možnost plně využít jejich schopností.

Jak torzo *Štrajchpudlíků*, tak dvoudílný *Mesiáš* jsou svědectvím umělcova zápasu o románovou formu, v němž musel překonávat návyky šablonovité novelistické fabulace. Jeho úsilí nebylo však ještě úspěšné; nedovedl oprostit svou prózu od složitých romantických zápletek a ve snaze o epickou šíři upadl do rozvláčnosti, jíž se dějová linie rozpadá na nepřehlednou spleť epizod. Umělá konstrukce děje působila také nepříznivě v tom, že se Arbesovi nepodařilo vždy skloubit s ní problematiku postav v organický celek. Byl proto nucen přerušovat děj obšírnými pasážemi reflexivními, v nichž podrobně vykládá vlastní ideovou problematiku díla. Děj je tak oddělován od charakterů a nerozvíjí se na základě jejich vztahů, nýbrž z vnějších potřeb autorova záměru. K tomu přistupovala i stylistická nevyrovnanost románů projevující se ostatně i jinde v jeho díle. Napětí mezi žurnalistikou a beletristikou zasahovalo v jeho prózách i do jazykového výrazu, a to ne vždy příznivě: patetické, neživotné dialogy a monology kontrastují se suše popisnými pasážemi nebo otře-

lými klišé. Na druhé straně však vytváří Arbes na mnoha místech svůj osobitý výraz (hlavně prostřednictvím adjektivních spojení a novotvarů), schopný plasticky a s emocionální naléhavostí zachytit zobrazovanou skutečnost. Uvedené nedostatky ve stavbě i výrazu však oslabovaly uměleckou účinnost Arbesových románových pokusů.

Teprve na sklonku osmdesátých let našel Arbes při svém sbírání lidských dokumentů, událostí, vzpomínek, letmých rozhovorů atd. látku, na níž se mu podařilo do značné míry překonat dřívější slabiny (i když s nebezpečím rozvláčnosti a mechanického rozvíjení fabule se potýkal i tu) a vytvořit dílo, které má charakteristické znaky románové koncepce ve stylu zolovském. V románu *Anděl mtru* (NL 1889, v plném znění knižně 1890) zobrazil vesnici, do které náhle výhrou z loterie přichází velká suma peněz — v Arbesově zjednodušeném ekonomickém pojetí „kapitál“. Autor se snaží vysledovat, jak tato „kapitalizace“ vesnice působí na jednotlivce i celek; na konci jeho příběhu je všeobecná demoralizace, která úplně dusí všechny pokusy využít „kapitálu“ ke zlepšení života ve vsi. Tak dokonce snad i mimo rámec Arbesova záměru se román stal otřesnou kritikou kapitalistického systému, odhalením jeho rozkladného stadia.

Jakkoliv Arbesovy pokusy o velký společenský román nedošly plně cíle, především pro nedostatky v uměleckém ztvárnění společenských procesů a životních konfliktů, přece tvoří z hlediska vývojového důležitý stupeň v rozvoji tohoto literárního druhu. Pokročily totiž nad obdobné pokusy PFLEGRŮVY a SABINOVY z šedesátých let zejména v ostřejším a jasnějším vidění sociálních konfliktů, které tvoří osu jejich ideové problematiky. Pokročily také ve snaze zachytit co možná bezprostředně závažné problémy soudobého života. Od nich vede cesta k sociálním románům STAŠKOVÝM.

Kulturněhistorické a psychologické studie a črty

Vedle vlastní žurnalistiky, zaměřené k aktuálním denním potřebám, zaujímají důležité místo v Arbesově publicistické činnosti jeho kulturněhistorické a psychologické črty a studie s posláním popularizačním, z nichž některé, zejména z oblasti literární historie, si činí dokonce ambice nových objevů. V Arbesově tvorbě jako by se neustále vzájemně prolínal trojí záměr: beletristický, popularizační a odborný. V beletrii se publicistický aspekt projevoval nejvýrazněji v ideové tendenci a ve volbě aktuální problematiky; Arbes však používá v próze jako tvárných prostředků i postupů naukových: pomáhají rozluštit dějovou záhadu, vytvořit historický rámec (motivy z revoluce 1848). Na druhé straně jsou zase jeho stati žurnalistické, kulturněhistorické a popularizační často beletrizovány.

Ve svých fejetonech Arbes sbíral zajímavosti a kuriozity z nejrůznějších oblastí života, přírody, vědy i historie; z tohoto materiálu tvořil kromě poutavých drobností pro pobavení čtenáře novin i obsáhlejší a závažnější studie, z nichž některé vynikají nejen množstvím nových, neznámých faktů, ale většina hlavně utříděním a kritickým zpracováním faktů získaných i studiem cizích pramenů. Některé jeho studie, i když v zásadě zůstávají pracemi beletristicko-publicistickými, mají dokonce význam i pro vědecké bádání. Patří k nim zvláště četné Arbesovy práce z dějin českého divadla. S živým zájmem o divadlo, které dlouho sledoval i jako recenzent, souvisí i Arbesova dramaturgická epizoda v Prozatímním divadle v letech 1876—1879. Na základě vlastní překladatelské činnosti, jíž přispíval k zpestření repertoáru českého divadla, vznikají později také Arbesovy portréty francouzských dramatiků, pojaté ovšem spíše z hlediska tvůrčí techniky (Scribe, Augier, Dumas ml.). Arbesův vztah k divadlu ukazují dále i nečetné a nevýrazné dramatické pokusy a dramatizace některých vlastních próz.

Publicistika a beletrie se nejtěsněji prolínaly v Arbesových kulturně-historických črtách; vedle romanet ze života hudebníků (*Il divino Boemo*, Zl. Praha 1886, *Český Paganini*, Záb. příl. Palečka 1884) stopují jeho studie osudy zajímavých historických osobností (Macchiaveli, Mirabeau), zejména literárních. U těch se jeho zájem o individuum kombinoval se zájmem o psychologii uměleckého tvoření. Jeho studie jsou nestejně hodnoty, někdy se spokojují volnou parafrází cizích pramenů, pracují s nedostatečně ověřeným materiálem, svým zaměřením však často razí cesty českému literárnímu bádání. Tyto své studie Arbes spojil do několika cyklů, z nichž nejdůležitější vyšly pod tituly: *Z duševní dílny básníků* (1915), *Záhadné povahy* (1909) a *Nesmrtelní pijáci* (1906). Spisovatel v nich uvádí a rozbírá řadu zajímavých detailních fakt o tvorbě a zároveň vytváří ucelené portréty významných postav evropského písemnictví (Turgeněv, Poe, Hugo, Zola, Dickens). Na těchto podobiznách je patrné, že si na nich zároveň ověřoval i své vlastní tvůrčí postupy, řešil své problémy a tříbil své estetické názory.

Nejcennější jsou Arbesovy studie z českého života, které se opírají o původní pramenný materiál i osobní zkušenosti autorovy. Tak Arbes pronikavě osvětlil osobnost *K. H. Máchy*, podrobně vylíčil život *K. Sabiny*, snaže se proniknout do psychologické záhady jeho „zrady“, a popsal tragickou dráhu velkého, poměry však ubitého herce *Fr. Krumlovského*. I tu je Arbes veden zájmem o postavy zvláštní, s výjimečnými osudy, v nichž se tragicky střetá talentovaný jedinec se společenskými poměry.

Nejvíce pozornosti věnoval Arbes Máchovi. Chystal se dokonce vydat celou knihu o tomto básníkovi a připravoval se k tomu četnými studii časopiseckými. Máchovské práce Arbesovy jsou několikeroho druhu: jednak jsou to beletrizované studie životopisné, dále polemické články publicistické

a konečně odborné práce literárněhistorické a vydavatelské. K nim patří články dešifrující Máchovy deníky a poznámky. I tu lze sledovat prolínání beletristického zájmu Arbesova o zajímavou postavu se záměry publicistickými. Také tyto studie — stejně jako řada dalších, zejména z okruhu „záhadných povah“ — nesou pečeť Arbesovy osobitosti, jeho touhy zbavovat život nadsmyslných záhad a neověřených legend a zmocňovat se ho poznáním fakt a střízlivou úvahou. Do této souvislosti patří také jeho články o *Janu Nerudovi*, v nichž polemicky bojuje o uznání jeho talentu a z vlastních zkušeností uvádí charakteristické detaily z jeho života.

K této základní vlastnosti Arbesových črt patří i zájem o historii, soustřeďující se k uzlovým bodům politických dějin 19. století a usilující o jejich objektivní výklad. Mezi těmito pracemi jsou to především *Epizody z roku 1848* (1910), které souvisí s látkou mnohých próz. Průkopnickým a odvážným činem byly jeho stati z historie počátků socialistického hnutí a z dějin Pařížské komuny (hlavní stati tohoto obsahu vydal Arbes v brožurách *První sociální revoluce*, 1892 a *Ž bojů o vykořevení lidské bídy*, 1892), v nichž se přes omezenost pramenů i vlastního světového názoru snažil hájit cíle tehdejšího socialistického hnutí.

Od devadesátých let počínaly Arbesovy tvůrčí síly, vyčerpané chvatným úsilím pracovníka, živícího se výtěžkem své literární práce, zvolna ochabovat. Píše sice i nadále s neztenčenou pílí, zpracovává podivuhodné množství materiálu nashromážděného dlouholetou žurnalistickou praxí, ale beletristická tvorba má již tendenci sestupnou. Od počátku století se zužuje také kruh Arbesových přátel, a naopak, jeho celoživotní dílo se stává terčem povýšených kritik. I ohlas Arbesova díla byl snižován ve snaze potlačit jeho bojovné pokrokové zaměření. Například vydání sebraných spisů u Otty nebylo dokončeno proto, že nakladatel se zdráhal vydat některé spisy pro jejich politický charakter. Přesto byl Arbes, ač již takřka slepý, literárně činný do posledních chvil. Zemřel na prahu světové války 8. dubna 1914. Neradostný a osamělý závěr jeho života připomíná sice v mnohém osudy jeho „kandidátů existence“, ale ve vědomí čtenářů žije jeho dílo, vyzdvihující v poutavých příbězích víru ve schopnosti lidského rozumu a vyjadřující odpor ke společnosti, jejíž řád zabraňoval člověku uplatnit svobodně možnosti svého talentu.

Souborné vydání spisů Jak. Arbesa (páté) vychází od roku 1940 (nejprve v Melantrichu, dnes SNKLHU) za redace K. Poláka a později K. Krejčího a redakčního kruhu a je podrobně komentováno. Nejobsáhlejším vydáním Arbesových spisů je vydání třetí (J. Otto, 1902—1916, 40 sv.), které uspořádal sám autor a které od roku 1916 řídila Olga Arbesová. Nejčastěji vycházela z díla J. Arbesa romaneta: v letech 1878, 1884 vyšly tři svazky romanet (v nakl. Grégr a Dattel, pozd. Grégr a Valečka); v NK Svatý Xaverius a Newtonův mozek (1949, s doslovem K. Poláka); v ČS znovu Romaneta (1954, s doslovem K. Poláka); v Mladé frontě Výbor z romanet (Národní klasikové, sv. 24, 1956, s doslovem K. Krejčího). — V NK

vyšli Kandidáti existence (1953, s doslovem V. Rzounka). Z celku Arbesova díla byly vydány v Mladé frontě dva výběry: Komuna neboli Obec pařížská (z knihy Z bojů o vykořenění lidské bídy, 1950) a v knižnici Národní klasikové (sv. 4, 1950, s doslovem Z. K. Slabého).

Podrobnou bibliografii svých prací pořídil Arbes sám (Obzor lit. a uměl. 1900—1901). Základní životní data, bibliografii díla i seznam literatury o J. A. shrnuje bibliografie M. Laiska, vydaná v roce 1958 (Kniha, propag. odbor), se statí A. Karasové a J. Moravce.

Monograficky zpracoval Arbesovo dílo J. Dresler (J. A. Život a dílo, 1910); V. Vozka ve Vítězné cestě na Parnas (1940), K. Krejčí v knihách J. A. Život a dílo (1946) a Kapitoly o J. A. (1955).

Osobností a dílem J. A. se dále zabýval Neruda (Podobizny I.), J. Vodák (Obzor lit. a uměl. 1899), K. V. Rais (Slavín 1886), Machar (Konfese literáta), Šalda (Zápisník 1935, Krit. projevy sv. 2. a 9), K. Polák (o romanetech v SV 1948), I. Olbracht (dnes v knize O umění a společnosti, 1958), Z. K. Slabý (o Štrajchpudlících, Var 1950). Doslovy k jednotlivým svazkům Arbesových spisů napsali K. Polák, K. Krejčí, J. Moravec, A. Karasová.